

L'arquitectura romànica a Catalunya. Una obra cabdal per a l'estudi de la cultura catalana

Joan-F. Cabestany i Fort

En record de Josep Puig i Cadafalch que ens va acollir a la seva llar del carrer de Provença quan érem un jove membre de la Societat Catalana d'Estudis Històrics (Institut d'Estudis Catalans).

La nostra generació, fora algun cas excepcional, coneguèrem aquesta obra de Josep Puig i Cadafalch per la consulta a les biblioteques públiques, la llegírem i agafàrem apunts. Mancats dels actuals mitjans mecànics de reproducció, havíem d'utilitzar la solució pròpia d'aquell moment que era copiar i anotar al paper, amb ploma o llapis, aquells paràgrafs que eren del nostre interès. Passaren els anys i per últim, l'any 1983, vam disposar d'una edició facsímil, que ens va permetre incorporar-la a les prestatgeries de les nostres biblioteques, i a la vegada arraonar els groguencs apunts que, durant anys, havien estat la possibilitat de consulta d'aquesta obra tan cabdal per a l'estudi de l'arquitectura romànica catalana.

Resum

Josep Puig i Cadafalch (Mataró, 1867 - Barcelona, 1957) amb la col·laboració de dos joves arquitectes, Antoni de Falguera (1876-1945) i Josep Goday i Casals (1882-1936), que ho eren des dels anys 1900 i 1905, respectivament, va redactar aquesta obra, la qual fou premiada en el prestigiós premi Martorell (1907). Dos anys més tard fou publicada per l'Institut d'Estudis Catalans en quatre volums (1909-1918). J. Puig i Cadafalch va començar a preparar-ne una segona edició, de la qual solament es publicà un volum, amb el títol de *L'arquitectura romana a Catalunya* (Barcelona, IEC, 1934), signada solament per J. Puig, que comprenia el llibre I del vol. I (p. 9-254), renovat i ampliat, fins al punt que aquest nou llibre arriba a les 424 pàgines. Els quatre volums de *L'arquitectura romànica a Catalunya* es van exhaurir ràpidament i durant anys fou complicat consultar-los; per això una de les primeres activitats editorials de l'IEC, amb el retorn de la normalitat institucional l'any 1976 i la represa de les activitats, finida la clandestinitat, fou editar-ne una edició facsímil (1983).

Aquesta obra ha estat un referent cultural a les nostres terres durant tot el segle XX. Els estudiosos o els simples afeccionats han seguit els esquemes de treball científic aportats per J. Puig i els seus dos col·laboradors, A. de Falguera i J. Goday. El text i la informació gràfica han estat utilitzats com a punt de partida de qualsevol recerca, tant d'arquitectura religiosa, molt poc militar, encara menys civil. L'obra ha estat una fita en la investigació del període romànic català entre els segles X i XIII.

La pregunta que ens fem és: quina realitat té el romànic a la història catalana? No hi ha cap mena de dubte que la valoració historiogràfica del romànic és la conseqüència de considerar aquests segles els més significatius de la nostra història. El romànic ha estat, per excel·lència, l'art de Catalunya, superior per la seva extensió temporal no territorial al gòtic, que per a molts fou l'art de l'època de crisi i de decadència. No hem d'oblidar que a la majoria de les comarques catalanes resten monuments romànics, tot i les mu-

tilacions realitzades a molts indrets per les construccions barroques i neoclàssiques. En el pensament català hi ha una valoració del romànic, potser en molts aspectes, superior a la realitat. La història catalana, durant anys, l'ha considerat essencial per poder explicar el desenvolupament no solament cultural, sinó també polític, econòmic i social de l'edat mitjana en les terres del Principat.

Abstract

Josep Puig i Cadafalch (Mataró, 1867 - Barcelona, 1956), with the collaboration of two young architects, Antoni de Falguera (1876-1945) and Josep Goday i Casals (1882-1936), who were with him from 1900 and 1905, respectively, wrote this work, which won a prize in the prestigious Martorell contest (1907). Two years later, it was published by the Institut d'Estudis Catalans (Institute of Catalan Studies) in four volumes (1909-1918). J. Puig i Cadafalch began to prepare a second edition of it, of which only one volume was published, under the title *L'arquitectura romana a Catalunya (Roman Architecture in Catalonia)*, Barcelona, IEC, 1934), signed only by J. Puig. It was made up of book I of vol. I (9-254), updated and extended, to the point that this new book reached a length of 424 pages. The four volumes of *L'arquitectura romànica a Catalunya (Romanesque Architecture in Catalonia)* sold out quickly and it was difficult to consult it for years; this is why one of the first editorial activities of the IEC, upon the return of institutional normality in the year 1976, and the return to activities, no longer clandestine, was to publish a facsimile edition (1983).

This work was a cultural reference in our land throughout the twentieth century. Students, or simple amateurs, followed the schemes of scientific work contributed by J. Puig and his two collaborators, A. de Falguera and J. Goday. The text and the graphic information have been used as a point of departure for any research, be it on religious, not much military, and even less civil architecture. The work was a milestone in research on the Catalan Romanesque period between the 10th and 13th centuries.

Our question is: what is the reality of the Romanesque period in Catalan history?

There is no doubt that the historiographical evaluation of the Romanesque is the consequence of considering these centuries to be the most significant in our history. Romanesque art has been the art of Catalonia par excellence, superior to the Gothic because of its temporal (not territorial) extension, making Gothic art, for many people, the art of crisis and decline. We should not forget that in the majority of Catalan counties, Romanesque monuments remain, despite the mutilations performed in many places by Baroque and Neoclassical construction. In Catalan thought there is an evaluation of the Romanesque that is, perhaps in many aspects, superior to the reality. For years, Catalan history has considered it essential in order to explain not only cultural development, but also the political, economic, and social development of the Middle Ages in the lands of the Principality.

Arquitectura i arqueologia: en el traspàs del segle XIX al segle XX

Josep Puig i Cadafalch, en prologar aquesta obra, ens aporta una informació molt reeixida de la realitat dels estudis fets, a Catalunya, sobre arquitectura romànica al llarg de la segona meitat del segle XIX i a l'inici del segle XX. Una atenta lectura d'aquest pròleg permet considerar l'esforç de descoberta i síntesi fet per J. Puig i Cadafalch i els seus col·laboradors Antoni de Falguera i J. Goday i Casals. Reuniren, en aquesta obra, una àmplia informació historiogràfica, tan documental com arquitectònica que tenia un clar precedent a França en la Société Française d'Archeologie:

En De Caumont havia encarnat la seva acció científica en obra social: en la «Société française d'Archeologie», que ha recorregut tota la Fransa y ha extès per ella un exèrcit d'associats qu'estudien y apleguen tots els monuments artístichs. Les nostres associacions excursionistes se formaren a sa imitació, encare que prenent altre caràcter. S'iniciaven llavors les societats alpinistes, geogràfiques y de viatges, associacions ab barreja de deport y d'estudi de ciències naturals. Y les nostres societats d'excursions vingueren a ser quelcòm aixís: associacions arqueològiques, associacions alpinistes, associacions de viatges, y ab quelcòm d'associació de propaganda política, ab quelcòm d'associació pera la fecunda acció social del moviment complexè catalanista.¹

La importància que van tenir les associacions excursionistes pel que fa a l'inventari del patrimoni cultural català, especialment de l'arquitectònic, ha estat moltes vegades poc valorada i fins i tot menyspreada, sense considerar la importància de la seva tasca de descripció del país tan geogràfica com monumental, que queda reflectida també en l'obra de Puig i Cadafalch. Hem de destacar que aquesta tasca fou feta per la societat civil catalana com a substitució de la gestió que havia de fer una institució d'abast estatal, fos quin fos el seu grau o nivell de gestió en el si d'aquest estat:

Bromejant o en serio, les associacions d'excursions han recorregut avuy casi tota la terra catalana [...]. S'ha fet un complet estudi geogràfich d'algunes comarques que tenen plans y guies perfectes [...]. s'ha donat noticia de numerosos monuments y s'han fet uns nombrosos arrebplechs de fotografies. Han suplert al Estat en molts serveys, y ses obres son interessantíssimes pera l'arqueòlech.

Al costat de l'Associació d'Excursions han existit, desde molts anys la Associació artístich-arqueològica barcelonesa, l'Associació arqueològica de Tarragona y l'Associació Literaria de Girona [...].²

1. J. PUIG I CADAVALCH, ANTONI DE FALGUERA I J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, *Precedents: l'arquitectura romana. L'arquitectura cristiana prerromànica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1909, p. XII.

2. J. PUIG I CADAVALCH, ANTONI DE FALGUERA I J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. I, 1909, p. XIII.

En aquest pròleg hi ha un record per a la tasca feta per Elies Rogent i per una institució com fou l'Associació d'Arquitectes de Catalunya (1874-1936), que realitzà una important tasca arqueològica i que fou víctima del desastre de la Guerra Civil espanyola i les seves conseqüències:

En Rogent investigava, sobre tot, l'art romànic català ab un gran sentit històric [...]. Era interessant sentirlo en la seva càtedra, parlant de les nostres humils esglésies de les valls del Ter, o de les del Cardoner, o de les del Llobregat [...], després de descriure els palaus florentins [...]. Son avuy encare un document curiós sa Memoria sobre l'obra de Ripoll (*Informe sobre las obras realizadas en la Basílica y las fuentes de la restauración*. Barcelona, 1887), quals fruits anà a cercar en les terres catalanes dels dos costats del Pirineu y sa expedició a Sant Jaume de Frontinyà [...].

El seu esforç no arribà a formar un llibre que en síntesis brevíssima aparesqué esboçat en la Monografia de Sant Cugat del Vallés (*Sant Cugat del Vallés. Apuntes histórico-críticos*. Barcelona, 1881) [...].

A en Rogent va unit el treball arqueològic de la «Associació d'Arquitectes», després d'ell esvahit lentament, avuy perdut en visites d'edificis moderns, més per alabarlos que pera estudiarlos.³

La preparació intel·lectual i científica

Josep Puig i Cadafalch ens explica en el pròleg de *L'arquitectura romànica a Catalunya* com i quan va començar el seu interès per l'estudi de l'arquitectura romànica, i que ha quedat reflectit en diferents treballs dels seus inicis com a estudiós de l'arquitectura i de l'art romànic.⁴ En aquest pròleg detalla aquests inicis: «Fa anys que aquest treball va començar; algunes planes foren escrites al aula, tot no escoltant les lectures ensopides d'Historia del Art estantissa y mitològica que's donaven a l'Escola».⁵

Aquesta informació havia estat assolida mercès al coneixement que tenia de la realitat d'un país que havia apamat, justificant una vegada més la tasca feta per les entitats excursionistes i els seus associats. Josep Puig i Cadafalch fou soci de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (Centre Excursionista de Catalunya) des de l'any 1886 fins a la seva mort (1956), i ocupà diferents càrrecs a les juntes de govern de l'entitat.

3. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. I, 1909, p. x-xi.

4. J. PUIG I CADAVALCH, «Conferencies sobre l'Art romànic a Catalunya», *L'Excursionista*, núm. 6 (1883); «Notes arquitectòniques sobre les esglésies de Sant Pere de Terrassa», premiat als Jocs Florals de 1889 [inèdit]; «Fonts de la arquitectura Romànica a Catalunya», discurs llegit en el Centre Escolar Catalanista, i publicat a *La Renaixensa* (1 gener 1889).

5. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. I, 1909, p. i.

Algunes planes y clichès foren fets en les excursions en que uns quants noys ens agrupavem pera seguir mon a peu, tot rient alegrement; expedicions pintoresques mig de deport, mig de rudimentari estudi. Son aquells temps ben lluny, y'ls que llavors marxavem per un mateix viarany, seguim ara camins ben diversos.⁶

Entre aquests que havien seguit camins diferents, hi havia, segurament, Casimir Brugués i Escuder, el seu company de redacció del treball sobre el sepulcre romà de Favara de Matarranya (Terra Alta),⁷ del qual no hem sabut trobar cap referència de la seva personalitat i biografia.

La recerca i investigació dels materials, notícies històriques, plànols i descripció del monument tenia a la vegada un concepte historiogràfic i geogràfic, no estava circumscrit a les exigències de l'organització estatal moderna o contemporània, sinó que per entendre la totalitat de la cultura romànica, de la qual l'arquitectura era una part, hem de situar-nos en aquella època i pensar com un medieval, com ho podien fer els habitants d'aquestes contrades catalanes des del comte fins al més humil dels camperols. Era una concepció veritablement «catalanista» del seu entorn d'estudi:

Se parla d'Historia de l'Arquitectura espanyola o d'Arquitectura francesa, y fins hi hà estudiosos que al començar la seva obra científica proclamen l'unitat artística a España, aon tantes escoles y civilitzacions diferents hi han viscut a la vegada [...]. Se confon la veritat científica ab l'aspiració política; lo existent actualment o l'aspiració futura, ab lo que's impossible avuy de variar: l'Historia.

L'àrea geogràfica del nostre estudi no es un país constituït en Estat actual. Catalunya —escrivim això pera qui de terres llunyanes fullegi aqueixes planes— es un troç de terra [...] partida en dos estats, part a Espanya part a França, té una història artística orgànica, una reflexe d'una unitat nacional, d'una agrupació natural d'homes ab pensament col·lectiu.⁸

Aquest pensament ja l'havia explicat anys abans a la seva conferència pronunciada a l'Ateneu Barcelonès, l'any 1897, publicada a *La Renaixensa*,⁹ i en la qual exposava la seva ideologia catalanista en el camp de la cultura i, concretament, de l'arquitectura.

La redacció de *L'arquitectura romànica a Catalunya*

Josep Puig i Cadafalch, en el pròleg, ens explica el moment en què va començar a redactar aquesta obra:

6. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. I, 1909, p. I.

7. J. PUIG I CADAVALCH i Casimir BRUGUÉS I ESCUDER, «Estudi d'arqueologia arquitectònica sobre el sepulcre romà de Favara, anomenat "la casa dels Moros"», premiat als Jocs Florals de 1888, editat l'any 1892.

8. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. I: *Precedents...*, 1909, p. xv i xvi.

9. J. PUIG I CADAVALCH, «Carácter que diferencia las arquitecturas catalana y castellana antiguas», Conferència l·le-gida a l'Ateneu Barcelonés el 31 de maig de 1897, i publicada a *La Renaixença* (11, 12 i 14 juny 1897).

Vingué després la creació dels Estudis Universitaris, el començament de l'Universitat lliure catalana, y als autors d'aquest llibre els hi fou encarregada la càtedra d'Historia de l'Arquitectura. En ella prengué cos tot lo que comprén el present volum. Dos anys [1905-1906] enters un nombre considerable d'oients omplí la sala d'actes del «Círcol Artístich de Sant Lluç» [...]. Al costat de la sala de conferències s'hi improvisà un reduït Seminari qu'extractà documents y feu dibuixos. Cada lliçó setmanal fou un capítol; cada setmana anà ordenant les fulles disperses de notes y apuntacions, y al cap del any aquest volum [...] tenia una estructura semblant a la d'ara.¹⁰

No ens explica, amb detall, les seves relacions científiques amb els «autors d'aquest llibre», les quals hem de creure que foren cordials: tant amb Antoni de Falguera (arquitecte l'any 1900), autor d'una monografia sobre Sant Pere de Rodes (publicada l'any 1908) i prologada per J. Puig i Cadafalch,¹¹ com amb Josep Goday i Casals (arquitecte l'any 1905) amb el qual va signar el projecte de l'església votiva d'estil neogòtic (Buenos Aires, 1909).¹² Les relacions professionals continuaren després de la publicació de *L'arquitectura romànica a Catalunya*. L'obra va ser presentada al premi Martorell signada pels tres, fet pel qual hem de pensar que fou una tasca col·lectiva, potser més en el redactat que no pas en la concepció i estructura del pensament que conté, el qual coincideix amb el de J. Puig i Cadafalch exposat des de la seva època d'estudiant, una vintena d'anys abans de la publicació de *L'arquitectura romànica a Catalunya*.

Guanyat el premi Martorell, els tres autors continuaren la seva tasca de correcció i millora com podem comprovar en llegir aquest volum primer. Incorporaren nova informació i material gràfic, concretament de les excavacions de la ciutat grega d'Empúries, que començaren de manera científica l'any 1908,¹³ i a més podem resseguir informació bibliogràfica posterior a l'any 1907.¹⁴

El volum I, *Precedents*, està dividit en dues parts: «Llibre I. L'arquitectura romana» (p. 7-254) i «Llibre II. L'arquitectura cristiana prerromànica» (p. 255-419).¹⁵ La primera part d'aquest volum fou reeditada l'any 1934, amb una portada exterior en la qual solament figurava el nom de J. Puig i Cadafalch. Aquest fet no es repeteix en la veritable portada del llibre i en els en-

10. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. I, 1909, p. III-IV.

11. Antoni de FALGUERA, *Sant Pere de Roda (sic)*, pròleg de J. Puig i Cadafalch, Barcelona, Tipografia l'Avenç, 1906, 33 p. amb il·lustracions.

12. Joan BASSEGODA, *Puig i Cadafalch*, Barcelona, Nou Art Thor, 1985, p. 32: «Amb el seu col·lega i amic Josep Goday y Casals va fer un ambiciós projecte d'església votiva d'estil neogòtic d'altres i fines agulles calades per a la ciutat de Buenos Aires».

13. J. PUIG I CADAVALCH, «Les excavacions d'Empúries. Estudi de la topografia», Institut d'Estudis Catalans, *Anuari 1908: [Any II]*.

14. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. I, 1909, índex bibliogràfic, p. 424; E. BONNET, *L'Église abbatiale de Saint-Guilhem-Le-Desert*, Caen, 1908; Vicente LAMPÉREZ Y ROMEA, *Historia de la arquitectura cristiana española en la Edad Media, según el estudio de los elementos y los monumentos*, Madrid, 1908-1909, 2 v., p. 247.

15. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. I, 1909, 469 p.

capçalaments de les pàgines, on figuren els tres autors: J. Puig i Cadafalch, A. de Falguera i J. Goday.¹⁶ Sempre hem cregut que es podia tractar d'una operació d'oportunisme editorial o polític, fins i tot hem arribat a pensar en un possible distanciament entre els autors; segurament que les obligacions professionals no permeteren una tan estreta col·laboració, emperò de moment no hem sabut trobar una explicació lògica a aquesta portada i no recordem cap mena de comentari que ens expliqués l'existència d'un trencament de les relacions personals entre els tres autors d'aquesta obra. Hi ha un fet, però, i és que les 247 pàgines es convertiren en 424, la qual cosa representa un 72 % més en el gruix de la publicació. Aquesta obra, a criteri de la major part dels estudiosos de la història de l'època romana a Catalunya, és encara vàlida i la seva reedició seria un encert. La segona part estava preparada, l'any 1936, amb una modificació del títol: «L'arquitectura prerromànica» en lloc de «L'arquitectura cristiana prerromànica», per poder anar a la impremta, emperò els esdeveniments van fer-ne impossible la publicació, i l'original es va perdre, tot i que se n'ha salvat suficient informació per poder-ne valorar el contingut, com ho ha fet notar Xavier Barral i Altet en el pròleg de la nova edició facsímil.¹⁷

El volum II, *L'arquitectura romànica fins a les darreries del segle XI*,¹⁸ està dividit en quatre llibres: «Llibre I. El moment y'ls homes», «Llibre II. Estudi monogràfic i documental dels edificis», «Llibre III. L'aspecte utilitari en la composició dels edificis» i «Llibre IV. Anàlisi estructural i artístic». En aquest volum es fa un estudi molt vàlid del primer romànic, en el qual destacarem el capítol primer del llibre primer, «Les influències»,¹⁹ que fou el punt de partida de la recerca i estudi de la relació arquitectònica i monumental de Catalunya amb la resta d'Europa. Quatre capítols d'aquest primer llibre tenen un gran interès historiogràfic: «Els fundadors y donadors», «Medis econòmics de la construcció romànica», «Els arquitectes» i «Els treballadors».²⁰ Temes que a vegades queden una mica oblidats, com si les edificacions romàniques no tinguessin un procés de construcció amb les seves exigències de propietat, de despesa i de tècnica. A més, també, s'oblida que en aquest volum hi ha els corresponents apartats dedicats a l'arquitectura

16. J. PUIG I CADAVALCH, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1934, 424 p.

17. XAVIER BARRAL I ALTET, «Pròleg. Una fita historiogràfica de la cultura catalana», a J. PUIG I CADAVALCH, ANTONI DE FALGUERA I J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2001 [edició facsímil], p. 24: «Puig havia escrit diverses vegades que el nou volum sobre l'art preromànic l'havia deixat enllestir en iniciar-se la Guerra Civil [...] i ell sempre va suposar que havia estat destruït [...]. Al reordenat arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans es conserva una bona part d'aquest volum ja reescrit, així com trossos dels volums següents [...]».

18. J. PUIG I CADAVALCH, ANTONI DE FALGUERA I J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. II, *Del segle IX al XI*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1911, 640 p.

19. J. PUIG I CADAVALCH, *La geografia i els orígens del primer art romànic*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1930, col·l. «Memòries», núm. 3, 593 p. Aquest llibre fou publicat havent pagat les despeses la Fundació Patxot. És una obra pensada des de dues vessants: la científica i la política. Concretament, a la pàgina x va escriure: «El germinal del meu llibre es troba ja en el segon volum de *L'arquitectura romànica a Catalunya*».

20. J. PUIG I CADAVALCH, ANTONI DE FALGUERA I J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. II, 1911, p. 39-78.

civil i militar romànica.²¹ Apartats tractats tot i la poca informació que en aquell moment els autors podien disposar. A aquesta realitat historiogràfica hi hem d'afegir un problema, moltes vegades silenciats: la complexitat que té l'estructura constructiva d'un edifici civil, i molt més les construccions militars que han d'estar d'acord amb una logística de tipus bèl·lic. Tant un sistema d'edificació com l'altre estan mancats d'una reglamentació determinada i de compliment obligatori, com el dret canònic disposa per a les esglésies. Les característiques del terreny, de l'urbanisme o de l'estratègia fan que les cases i els castells tinguin sistemes de planificació constructiva molt concrets i determinats per cada edifici. En total són una trentena de pàgines que no podem comparar amb l'extensió i qualitat de la informació que s'aporta per a les esglésies. Solament hi ha una àmplia informació, amb fotografies i plànols dels castells de Marmellar (el Montmell, Baix Penedès), de Mur (Guàrdia de Noguera, Pallars Jussà) i Llordà (Isona, Pallars Jussà). Aquests foren estudiats perquè estan associats amb notables monuments de caire eclesiàstic, els dos primers, concretament, amb sengles canòniques agustinianes.²²

El tercer volum fou publicat l'any 1918 poc després del nomenament de Josep Puig i Cadafalch com a president, l'any 1917, de la Mancomunitat de Catalunya, a la mort d'Enric Prat de la Riba. L'obra, en aquest moment, havia d'estar preparada per anar a l'impressor. Han transcorregut onze anys des que havia guanyat el premi Martorell, i nou des de l'inici de la seva publicació. Aquest volum, amb un total de 971 pàgines, en editar-se fou dividit en dos toms, que representa un gruix del 87 % del total de les 1.107 pàgines que sumen els volums I i II.²³

L'esquema temàtic que té aquest volum tercer de *L'arquitectura romànica a Catalunya* és, en línies generals, el mateix o semblant al que presenta el volum segon, emperò una atenta lectura comparativa ens permet valorar una ampliació temàtica en el nombre dels monuments, no perquè en el seu origen fos superior, sinó perquè se'n conserven més; això, unit a una ampliació de la cronologia de la recerca i estudi —dos segles en lloc d'un—, dóna com a conseqüència aquest augment del material arquitectònic reunit. Aquest volum ha estat enriquit amb fotografies fetes per Adolf Mas i Ginestà (1861-1936), el qual a partir de l'any 1915 va treballar en la tasca d'aportar informació gràfica a l'Institut d'Estudis Catalans, i amb plànols procedents del Servei de Conservació i Catalogació de Monuments de la Diputació de Barcelona (creat l'any 1915), que fou dirigit per l'arquitecte Jeroni Martorell i Terrats (1877-1951).

Destacarem els paral·lelismes existents amb el llibre primer del volum II i aquest «Llibre I. El medi y els homes» del volum III, en el qual hi ha quatre capítols: «Les influències», «Medis econòmics de les obres», «L'operariu», l'arquitecte y els treballadors del país», i «Les colles immigrants y transhumants de moros y lombards»,²⁴ en què els autors insisteixen en el fet de les

21. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. II, 1911, p. 429-458.

22. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. II, 1911, p. 310-313 i 201-202.

23. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. III: *Els segles XII i XIII*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1918, 974 p.

24. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. III, llibre I, 1918, p. 7-70.

relacions amb l'Europa Occidental, i a la vegada en el tema de les necessitats econòmiques i amb la personalitat dels obrers encarregats de treballar a les construccions. Sobre aquest punt en destaca la procedència, no solament del nord d'Itàlia, sinó també d'al-Andalus, que es pot documentar a partir de la segona meitat del segle XII. Aquests andalusís eren artesans hàbils i aportaren novetats a la tasca de decoració a diferents indrets dels edificis construïts en el període d'estil cistercenc.

El «Llibre VI. L'aspecte utilitari en la composició dels edificis» d'aquest volum III-2 té un paral·lelisme total amb el «Llibre III» del volum II. Emperò, en aquest volum III-2 hi ha dos nous capítols: «Fondes y hospitals» i «Els banys».²⁵

Al capítol VI, «L'arquitectura civil», hi ha una major extensió i aprofundiment de la temàtica respecte del capítol del mateix títol del volum II, segurament conseqüència de la participació de J. Puig i Cadafalch en el Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat a l'estudi de la figura del comte rei Jaume, el Conqueridor (Barcelona, 1908). En aquesta reunió va aportar una comunicació titulada «La casa catalana»,²⁶ que és el punt de partida d'aquest capítol. L'extensió del capítol VII, «Els banys», és el resultat de la recerca feta amb motiu de la missió de l'Institut d'Estudis Catalans a Girona per l'estudi dels banys àrabs (1 de febrer de 1914).²⁷ Aquests eren quasi desconeguts per als estudiosos, ja que estaven a l'interior del convent d'estricta clausura de les monges caputxines. L'acompanyaven, entre d'altres, l'historiador Francesc Martorell i l'arquitecte Josep Goday.²⁸ També hi ha una notable ampliació del capítol IX, «Arquitectura Militar»,²⁹ tot i que els autors reconeixen la dificultat de la recerca i estudi d'aquest tema: «L'arquitectura militar és per sa naturalesa de ben difícil estudi y sa cronologia ben indecisa, porque no fou ella qui determina les formes artístiques, ocupant un lloch secundari en l'història del art, reflexant sols en els detalls les evolucions d'aquest, que són guiades principalment per l'art dels temples y monestirs».³⁰

Tot i aquesta dificultat, hi ha una notable ampliació d'aquest capítol, ja que utilitzen la nova informació que J. Goday i Casals havia aportat en una comunicació al mateix congrés: «Medis d'atach y de defensa en la Crònica del Rey D. Jaume».³¹ Potser no hi ha unes monografies tan àmplies com en el volum II, però la síntesi és més reeixida i valora el castell amb major amplitud tan arquitectònica com tipològica.

25. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. III, llibre VI, 1918, p. 521-644, i vol. II, p. 357-459.

26. J. PUIG I CADAVALCH, «La casa catalana», a *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al rey en Jaume y a la seva època*, Barcelona, Stampa d'en Francisco Altès, 1913, 2a part, p. 1041-1060.

27. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. III, llibre II, 1918, p. 601-624.

28. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. III, llibre II, 1918, p. 615-624.

29. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. III, llibre II, 1918, p. 625-644.

30. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. III, llibre II, 1918, p. 625-626.

31. Josep GODAY I CASALS, «Medis d'atach y de defensa en la Crònica del Rey D. Jaume», a *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al rey en Jaume y a la seva època*, 1913, 2a part, p. 798-810.

L'arquitectura romànica i Europa

Als darrers dies de l'any 1923 va iniciar el seu primer exili, moment que va aprofitar per donar a conèixer el romànic català als estudiosos de França i d'Amèrica del Nord, tal com explica en els mots següents:

Un cert dia la força privà la meua Patria i a mi del nostre dret. I aquest és el llibre de les meves vacances de la política ... és un plaer deixar el luxe i la faramalla del govern i pendre el llibre de notes, el llapis i la cambra fotogràfica: el vespre de l'endemà de Nadal de 1923, tot sol, com un missioner científic, feia cap a Avinyó ... una nova vida s'obrí davant meu. Disfressat d'home d'estudi, professor d'una Universitat inexistent i d'un Institut exilat, vaig testar la dolça agror de la vida de pensionat humil, subvencionat per mi mateix, donat a la investigació de les coses noblement inútils, amb profit nul i amb modesta glòria. La vida a París durant el curs que m'invità a donar la Universitat, els mesos a Harvard entre la neu del carrer i l'escalfor acollidora de les cases i de les biblioteques americanes.³²

Durant aquest exili va publicar la que és, segurament, la seva obra de major projecció internacional: *Le Premier Art roman. L'Architecture en Catalogne et dans l'Occident méditerranéen aux Xe et XIe siècles*.³³ La descoberta del paral·lelisme existent entre el romànic català i el romànic de la resta de l'Europa Occidental fou posterior a l'inici de la publicació de *L'arquitectura romànica a Catalunya*. I en aquest sentit va escriure:

Un cert dia, publicada *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vingué a les meves mans el llibre *Lombard Architecture*, de Kingsley Porter, i a ell li passà una cosa anàloga amb el meu en descobrir-lo a París en la Biblioteca que dirigia l'Enlart. En una carta el savi americà m'explicava la sorpresa de trobar en el meu llibre conclusions anàlogues a les seves, diferents de les clàssiques, deduïdes de materials diferents i sense coneixença mútua. La seva carta expressava els mateixos sentiments que jo havia sentit en llegir sos treballs [...] el plaer meu fou augmentant en veure confirmat com la llengua catalana no barrava el pas al coneixement de les nostres coses, per la gent llunyana.³⁴

Durant aquesta estada fora de les nostres terres redactà *La geografia i els orígens del primer romànic*, del qual digué: «El germinal del meu llibre es troba ja en el segon volum de *L'arquitectura romànica a Catalunya*», i que fou escrit gràcies als arxius fotogràfics existents a l'Europa Occidental i als nous mitjans tècnics:

32. J. PUIG I CADAVALCH, *La geografia i els orígens...*, 1930, p. VIII-X.

33. J. PUIG I CADAVALCH, *Le Premier Art roman. L'Architecture en Catalogne et dans l'Occident méditerranéen aux Xe et XIe siècles*, París, H. Laurens, 1928, 163 p. amb il·lustracions.

34. J. PUIG I CADAVALCH, *La geografia i els orígens...*, 1930, p. X-XI.

Els dies passats a Strassburg, a Luxemburg, a Bonn, a Marburg, a l'Haia, a Brusseles, a Zurich i a Roma en els immensos arxius fotogràfics, em donaren la pau i em portaren a la superació de les petiteses. Allí s'anà fent aquest llibre [...] Els mitjans ràpids de comunicació i la fotografia i les publicacions il·lustrades profusament han canviat essencialment els mètodes de la història de l'Art [...] aquest llibre no s'hauria pogut escriure abans del segle xx, perquè haurien calgut set vides per a visitar els innumbrables edificis que ha estat necessari resseguir, i hauria estat impossible comparar-los sense recursos cada dia majors de la fotografia.³⁵

Aquest llibre de Puig i Cadafalch ens aporta una àmplia informació recollida en aquests centres de cultura que cita tan breument i mercès a les notícies aportades per la fotografia. És una obra poc valorada i citada, tot i que pensem que té un alt contingut científic.

La tasca de restaurador

L'activitat de recerca de J. Puig i Cadafalch que li va permetre idear i redactar *L'arquitectura romànica a Catalunya*, fou paral·lela al seu moment de màxima dedicació com a arquitecte, i en alguns períodes amb una activitat que l'obligava a una completa dedicació a aquesta tasca de creació de noves construccions, que foren les que li han donat fama i que han enriquit el patrimoni arquitectònic de primer quart del segle xx.³⁶ A aquesta activitat com a arquitecte i estudiós, s'ha d'afegir la seva dedicació a la recerca arqueològica, i també de restauració del patrimoni arquitectònic català. La tasca com a arquitecte restaurador està vinculada al pensament i a les teories de Viollet-le-Duc, amb les aportacions fetes pel seu mestre Elies Rogent. La doctrina de restaurador de J. Puig i Cadafalch, com la d'Elies Rogent, ha tingut, en aquests darrers anys, detractors; amb tot, per poder-los judicar amb el màxim rigor científic ens manca una aproximació al pensament d'aquests dos mestres dels estudis de l'arquitectura romànica que, segurament, s'hauria d'explicar amb una acurada recerca de la tasca feta com a conservadors del patrimoni arquitectònic fidels a les concepcions propies d'aquell moment arreu d'Europa.

J. Puig i Cadafalch no va tenir la sort de restaurar, o, potser millor dit, de quasi inventar l'església abacial del monestir de Ripoll com ho va fer Elies Rogent. Aquesta mancança d'un coneixement aprofundit del pensament d'aquests dos arquitectes no ens permet considerar, amb tota la polèmica que ha generat, la totalitat de la línia del seus pensaments, que ha estat un referent durant un segle per a la tasca de restaurar i conservar monuments arquitectònics.

J. Puig i Cadafalch no va fer cap obra de restauració emblemàtica, potser la més destacada fou la seva intervenció al monestir de Sant Miquel de Cuixà feta, durant el seu segon exili, a

35. J. PUIG I CADAVALCH, *La geografia i els orígens...*, 1930, p. IX-XI.

36. Joan BASSEGODA, *Puig i Cadafalch*, 1985, p. 21: «Florensa explicà que Puig visitava les obres amb bicicleta per tal de poder-les veure totes cada dia».

partir de 1936, i de la qual no en tenim una referència global de caire arqueològic-arquitectònic, sinó notícies a diferents publicacions, que ha resumit breument Olivier Poisson. Manca una monografia que expliqui l'evolució del cenobi: la seva destrucció a la darrerria del segle XVIII i fins a l'inici del segle XX i de la llarga tasca, posterior, de restauració.³⁷

La majoria de les obres de restauració i conservació fetes per J. Puig i Cadafalch ho foren en edificis amb poca personalitat arquitectònica i fins i tot de significat polític, tant a l'època medieval com contemporània. Aquesta és la realitat de les restauracions que hem documentat, i que, segurament no són totes. En el cas del monestir de Sant Benet de Bages les intervencions foren fetes perquè una part de l'edificació pogués acollir el domicili de la família del pintor Ramon Casas, juntament amb el seu estudi, propietària del cenobi després de la desamortització eclesiàstica.

Potser les dues obres més emblemàtiques foren la restauració de la catedral de Santa Maria de la Seu d'Urgell i l'església de la canònica de Sant Joan de les Abadesses. Tenim, de la primera obra, el dibuix publicat pel mateix Puig i Cadafalch,³⁸ i l'estudi recent en el llibre *La catedral de la Seu d'Urgell*, en el qual podem valorar la tasca molt minsa feta per Puig i Cadafalch en aquesta catedral.³⁹ En la canònica de Sant Joan va intervenir a l'absis,⁴⁰ emperò la tasca de restauració la va finir l'arquitecte Ramon Duran i Reynals després de la Guerra Civil.⁴¹

La primera obra de restauració, coneguda i documentada, fou, a l'any 1906, a l'església de Sant Martí Sarroca.⁴² La tasca de restauració fou, principalment, a l'interior; l'absis tenia un estat de conservació bastant acceptable, amb tot hi ha poques referències d'aquesta intervenció malgrat que Joan Bassegoda la qualifica «d'exemplar».⁴³ Una altra obra de restauració fou l'església del cenobi montserratí de Santa Cecília, església qualificada per Joan Bassegoda d'«er-

37. Olivier POISSON, «Cuixà als temps moderns», a *Catalunya romànica*, vol. VII: *La Cerdanya. El Conflent*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1995, p. 368-371.

38. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. III, llibre I, 1918, p. 347-358.

39. *La catedral de la Seu d'Urgell*, Manresa-Barcelona, Angle, 2000, 285 p. La tasca de les restauracions fetes en el segle XX, comprèn les pàgines 239 a 269, de les quals tres (248-250) estan dedicades a «Les restauracions de Josep Puig i Cadafalch i Jeroni Martorell».

40. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. III, llibre I, 1918, p. 371-380; Joan BASSEGODA, *Puig i Cadafalch*, 1985, p. 36: «Dirigí la restauració de l'absis de l'església romànica de Sant Joan de les Abadesses. Plànols amb data de 18 de gener de 1915. (Arxiu Càtedra Gaudí)».

41. Xavier BARRAL I ALTET, «La restauració», a *Catalunya romànica*, vol. X: *El Ripollès*, 1987, p. 376-378.

42. J. PUIG I CADAVALCH, «La restauració de l'església de Sant Martí Sarroca», *La Il·lustració Catalana*, núm. VI (2 desembre 1906), p. 757-761; J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. III, llibre I, 1918, p. 427-432.

43. Pere CUESTA, *L'església romànica de Sant Martí Sarroca*, Barcelona, Artestudi, 1976, col·l. «Art Romànic», núm. 4, 252 p., amb il·lustracions. Una d'aquestes és una vista de l'absis, enter però tapat per edificacions modernes (p. 66). Les referències a la restauració són molt breus i no formen un corpus, estan molt espaiades (p. 66-72); Joan BASSEGODA, *Puig i Cadafalch*, 1985, p. 30-31.

mita», que dóna el 1911 com a data de la restauració,⁴⁴ data no acceptada per Albert Benet i Clarà que la considera de l'any 1928.⁴⁵ J. Puig i Cadafalch no aporta cap notícia d'aquesta restauració a *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Si comparem les fotografies publicades per Puig i Cadafalch i per la *Catalunya romànica*, són semblants i no permeten valorar l'obra de restauració.⁴⁶

Hi ha la tasca de J. Puig i Cadafalch com a excavador i restaurador del conjunt de Terrassa entre els anys 1907 i 1947; una intervenció, complexa i discutida, que hem de judicar una vegada redactat el Pla Director.⁴⁷

Conclusions

L'arquitectura romànica a Catalunya és, després d'un segle d'haver-se redactat, una obra essencial per poder conèixer la importància del patrimoni arquitectònic de l'alta edat mitjana catalana. Estem mancats d'un inventari i estudi tan minuciosos per a altres períodes medievals i moderns. *L'arquitectura romànica a Catalunya* és una obra que valora, arquitectònicament, els grans i petits monuments eclesiàstics, des de les catedrals a les esglésies que han estat centre de petites parròquies, les quals a l'inici del segle xx s'havien convertit en temples que acollien manifestacions de devoció en dates molt determinades, esglésioles conegudes en la llengua col·loquial com a *ermites*. Moltes d'aquestes són, a l'inici del segle XXI, un munt d'enderrocs, i en algunes ocasions fins i tot se n'ha perdut el record que existissin.

Això sí, és una obra que avalua, quasi exclusivament, l'arquitectura eclesiàstica. Emperò, té una aportació científica, moltes vegades oblidada: la incidència de l'economia i la societat civil dels comtats catalans en la cultura romànica, i l'aportació tècnica, sigui dels mestres o dels artesans de l'edificació. Aquesta anàlisi de la complexitat de la creació arquitectònica s'inicia amb l'estudi d'uns precedents del romànic que arribà a la seva plenitud a partir del segle xi, fins que fou desplaçat pel gòtic a la darrer part del regnat de Jaume I, el Conqueridor (1213-1276). Aquesta cultura s'articulà sobre una trama de contactes i de relacions que hem de valorar com una realitat a l'Europa Occidental a partir del triomf del pensament generat a l'entorn de l'any 800 a la cort de Carlemany. Aquest entrellaçament de relacions i intercanvi de coneixements, en concret a l'arquitectura, ha estat una altra aportació feta per J. Puig i Cadafalch, que va insinuar a

44. Joan BASSEGODA, *Puig i Cadafalch*, 1985, p. 34: «Puig va fer l'any 1911 [...] la restauració de l'ermita de Santa Cecília a Montserrat».

45. Albert BENET CLARÀ, «Santa Cecília de Montserrat (Margavell. Bages). Els darrers anys (segles XIV-XIX)», a *Catalunya romànica*, vol. x: *El Bages*, 1984, p. 291: «i el 1928, l'església fou restaurada per l'arquitecte Puig i Cadafalch que li dóna l'aspecte que té actualment».

46. J. PUIG I CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY I CASALS, *L'arquitectura...*, vol. II, 1911, p. 136-138.

47. *Les esglésies de Sant Pere de Terrassa: de seu episcopal a conjunt monumental: Il Taula Rodona*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2001, 94 p.

L'arquitectura romànica a Catalunya, i que va desenvolupar en conèixer la tasca d'estudi feta pel professor nord-americà Kingsley Porter; a partir d'aquest moment les seves àmplies relacions amb els estudiosos del romànic, i el seu exili a partir de l'any 1923, que li va permetre visitar el romànic d'altres contrades d'arreu d'Europa, li permeteren redactar la seva obra *La geografia i els orígens del primer art romànic*. Aquest llibre, creiem que és una important contribució per al coneixement de l'arquitectura romànica, que no ha estat apreuat pels investigadors. És un desconegut, ocult per la importància monogràfica i descriptiva de l'aportació feta per *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Pot ser que, en part, en sigui culpable la poca difusió que ha tingut des del moment de la seva publicació, i pensem que una reedició d'aquest llibre seria d'una gran utilitat per a la recerca i l'estudi de l'arquitectura dels segles XI i XII.

El Romanticisme va donar lloc a la descoberta i valoració del món medieval, en especial el període romànic, els segles dels cavallers i dels croats. A la vegada, aportava, en aquests inicis del segle XIX, a la societat europea un desig de progrés, de millora, el qual en part estava renyit amb la continuïtat de moltes de les estructures que tenien les seves arrels en els temps medievals. A Espanya i per consegüent a Catalunya la desamortització va donar lloc a la destrucció d'una part important del patrimoni eclesiàstic, amb l'enderroc total o parcial de monestirs i de convents, a la vegada que existia un anhel de conservació. Aquesta contradicció entre el desenvolupament i la conservació va donar lloc a veritables contradiccions no solament a escala social, sinó fins i tot personal. La construcció a Barcelona dels mercats, novetat comercial i urbanística, solament podia fer-se a la ciutat medieval amb la demolició d'alguns dels convents que, des de la desamortització, pertanyien a l'erari públic, com és el cas de Santa Caterina. Algunes institucions defensaren el patrimoni, però aquest, moltes vegades, fou devastat, i si se salvaren restes arquitectòniques, fou més per la tasca de col·leccionistes que per les institucions; posteriorment, els museus n'han aplegades, emperò una gran part continua dispersa. Aquesta dissort del patrimoni cultural ha estat superada, i la tasca dels arquitectes i dels estudiosos, a la segona meitat del segle XIX i en el segle XX, ha estat conservar i restaurar el patrimoni arquitectònic que va salvar-se de la desamortització. Aquestes actuacions han generat, al seu torn, noves problemàtiques i discussions, tan tècniques com polítiques.

Aquest home del Romanticisme va augmentar el coneixement del paisatge i de la geografia del seu entorn; deixava per unes hores l'àmbit clos per uns murs i buscava nous panorames en el món rural: castells, ermites o masos situats en un panorama que pensava que era el propi dels segles medievals, justificat per una arquitectura romànica, que fou considerada com el signe d'una realitat de cavallers i de croats. Era una visió aportada per les novel·les històriques, i a la nostra terra aquesta realitat era la Catalunya comtal. Documentació aportada entre altres per Próspero de Bufarull y Mascaró a la seva obra: *Los Condes de Barcelona Vindicados* (Barcelona, 1836), encapçalada amb un gravat de *Wifredo I el Velloso, primer Conde Soberano de Barcelona*, dibuix de Bonaventura Planella i Conxello (1772-1844). Aquest llibre, juntament amb altres amb aportacions historiogràfiques medievals, fou la matèria primera dels poemes guanyadors de les violes en els Jocs Florals de Barcelona instaurats l'1 de maig de 1859. J. Puig i Cadafalch

neix el 17 d'octubre de 1867 en el moment frontissa entre les generacions anomenades per Jaume Vicens Vives la Renaixença i el Modernisme. Va viure l'Exposició Universal de 1888, de la qual fou un destacat executor el seu mestre l'arquitecte Elies Rogent; va participar a la seva joventut en aquesta tasca de descobrir el país i va participar en els premis dels Jocs Florals.

J. Puig i Cadafalch va aportar obres bàsiques per poder comprendre l'arquitectura romànica. Potser algunes contribucions a aquesta tasca de recerca i estudi han estat més reeixides que altres, emperò la valoració del patrimoni romànic ha estat possible a partir dels seus treballs i publicacions. Un segle després de l'inici dels seus ensenyaments en els Estudis Universitaris Catalans, ha estat possible una obra com la *Catalunya romànica* amb un total de 27 gruixuts volums (1984-1998) que, amb els seus pros o contres, perfeccions o imperfeccions, és un inventari i estudi de la quasi totalitat del patrimoni romànic des de l'arquitectura a les arts menors o artesanals.